

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ КАТЕГОРІЇ НЕОБХІДНОСТІ ЗАСОБАМИ ДЕОНИЧНОЇ МОДАЛЬНОСТІ (НА МАТЕРІАЛІ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ)

Ірина ПЯНКОВСЬКА (Кіровоград, Україна)

У статті розглянуто категорію необхідності та деонтичну модальність як засіб її мовного вираження, проаналізовано різновиди цього типу модальності та їх функціонування в німецькій мові.

Ключові слова: модальність, деонтична модальність, комісивна модальність, директивна модальність, волітивна модальність.

The paper deals with the category of necessity and deontic modality as means of its linguistic expression, variations of this type of modality and their functioning in the German language are analysed.

Keywords: modality, deontic modality, commissive modality, directive modality, volitive modality.

Постановка проблеми у загальному вигляді, її актуальність та зв'язок із науковими завданнями. У лінгвістичній літературі модальність здебільшого розглядають як прагматичне поняття, яке визначає ставлення мовця до повідомлюваного. Традиційно при вивченні модальності увагу зосереджують не лише на формально-граматичній дієслівно-морфологічній категорії модусу, а й на типах речення та іллокутивних структурах (ствердження, запитання, спонукання). Існують різноманітні класифікації засобів вираження модальності, які залежать від приналежності лінгвіста до тієї чи іншої наукової школи. Так

наприклад, І.В. Корунець зауважує, що “модальність, будучи екстралінгвістичною категорією, яка виражає відношення мовця до реальності, має загальні для багатьох мов засоби реалізації, зокрема

- фонетичні засоби (наголос та інтонація);
- лексико-граматичні засоби (модальні дієслова);
- лексичні засоби (модальні слова та модальні вирази), що виражають суб’єктивну модальність;
- граматичні засоби, що виражають граматичну модальність“ [3: 308].

Таким чином, модальність як універсальна семантична категорія може бути репрезентована в німецькій мові за допомогою різних формальних засобів та на різних мовних рівнях: морфологічними способами дієслова, словотвірними засобами на зразок деривацій із суфіксом *-bar-* (*waschbar, lösbar*), низкою лексичних засобів (модальні дієслова та прислівники) та синтаксичними конструкціями. Беручи до уваги багатоманітність гетерогенних мовних засобів та теоретичних понять, які охоплює категорія модальності, виникає необхідність глибшого вивчення та детального аналізу деяких з них.

Об’єкт дослідження становлять семантичні особливості репрезентації деонтичної модальності в німецькій мові.

Завдання пропонованої статті передбачають вивчення категорії необхідності, визначення деонтичної модальності як одного з основних типів модальності та мовного репрезентанта необхідності та аналіз різних видів деонтичної модальності.

Ставлення того, хто говорить чи пише, до дійсності постає як основна ознака модальності, властивої будь-якому висловлюванню. Оскільки воно може бути виражене різними засобами (формально-граматичними, лексичними, фразеологічними, синтаксичними, інтонаційними, композиційними, стилістичними), модальність виявляється категорією, властивою мові у дії, тобто мовленню, і тому є самою суттю комунікативного процесу [8: 20].

Модальність насамперед є категорією логіки. Модальна логіка – розділ, у якому вивчаються логічні зв’язки модальних висловлень. Теорія логічних модальностей (алетичної, епістемічної, деонтичної, булетичної, динамічної та телеологічної) вивчає зв’язки логічних модальних висловлень, які включають поняття ‘логічно можливо’ (алетична, епістемічна модальність), ‘логічно необхідно’ (деонтична, телеологічна модальність), ‘логічно випадково’ (динамічна модальність), ‘логічно бажано’ (булетична модальність) тощо [2: 47].

Таким чином, визначаючи поняття модальності, лінгвісти розмежовують дві його основні складові: логічну і мовну. Логічний компонент ґрунтується на онтологічних категоріях „можливість“ і „необхідність“, при цьому йдеться про абстрактні передумови: можливість є необхідною, а необхідність – достатньою умовою для реалізації певної дії. Мовний компонент модальності характеризується висловленням ставлення мовця (ствердження, зобов’язання, бажання тощо) до повідомлюваного [13: 31].

Необхідність – це особлива галузь модальної оцінки, яка об’єднує модальні значення й відтінки, котрі передають єдиний тип модальних відношень і володіють власними одиницями вираження. Загальне поняття необхідності, яке є підґрунтям формування відповідного функціонально-семантичного поля, розкривається в категорійній ситуації, що вміщує типові для оцінки необхідності компоненти і яка, в свою чергу, набуває кінцевого оформлення в умовах конкретного висловлення [1: 7].

Модальність необхідності – це зумовленість ситуації „тими або іншими (об’єктивними або суб’єктивними) факторами, які на погляд певної особи (суб’єкта модальної оцінки) вимагають обов’язкового перетворення потенційного в актуальне“ [7: 142]. Необхідність може бути водночас волюнтативною ситуацією, яка вимагає для своєї реалізації вольових передумов, спрямованих на забезпечення реалізації дії. Основними репрезентантами модальних значень необхідності виступають лексичні засоби, які становлять центр відповідного функціонально-семантичного мікрополя.

У логіці деонтична модальність, або нормативна модальність, модальність повинності – це характеристика практичної дії з погляду певної системи норм. Нормативний статус дії зазвичай виражається поняттями „*unbedingt*“, „*erlaubt*“, „*verboten*“, які

використовуються у висловлюванні, напр.: *Man muss sich unbedingt um die Nächsten kümmern*; *Man darf mit dem Bus fahren (Es ist erlaubt)*; *Man darf hier nicht rauchen (Es ist verboten)*. Обов'язок є характеристикою певного кола дій з позиції принципів моралі; дозвіл стосується дії, яка не суперечить системі правових норм. Замість слів „*unbedingt*“, „*erlaubt*“, „*verboten*“ можуть використовуватися конструкції з модальними дієсловами на зразок „*man muss*“, „*man soll*“, „*man darf*“, „*man muss nicht*“ і под. При вживанні цих понять завжди мається на увазі певна нормативна система, яка передбачає обов'язок, надає дозвіл тощо.

Поняття деонтичної необхідності можна пояснити шляхом протиставлення його іншим видам необхідності. Залежно від підстави твердження про необхідність можна виокремити три її види: логічну, фізичну (також онтологічну або каузальну) і деонтичну (нормативну) потребу. Логічно необхідним є все, що впливає із законів логіки. Фізично необхідним є те, що пов'язано з законами природи. Деонтично необхідним є те, що впливає із законів або норм, які діють у суспільстві. Що стосується взаємних зв'язків між трьома видами необхідності, то передбачається, що дія, яка є обов'язком, повинна бути логічно і фізично можливою, оскільки неможливо зробити те, що суперечить законам логіки або природи [6: 154].

Деонтична модальність (від грец. δέον (deon) – „обов'язок“) стосується того, що є можливим, необхідним, допустимим чи обов'язковим, спираючись на моральні принципи, правові норми та ін. Цей тип модальності має значення „примусовості“, що включає відтінки „дозволеності/ недозволеності“, „обов'язковості / не обов'язковості“, „можливості / неможливості“ виконання дії суб'єктом мовлення або його співрозмовником, зважаючи на вимоги закону, попередні домовленості, моральні принципи, права, обов'язки тощо. Підґрунтям деонтичної модальності постають норми, цінності, уявлення і бажання. За допомогою засобів деонтичної модальності мовець висловлює дозвіл, пропозицію, заборону, а також порівнює відповідність стану реальної дійсності до існуючого або уявного ідеалу. Стандарти можуть бути встановлені в різній формі та різними інстанціями. Наприклад: *Du sollst Rauchen aufgeben!* (Ти повинен покинути паління, бо...: а) так вимагає закон, б) тут не палять, в) інакше ти захворієш, г) я так наказую і под.); *Er darf nicht dorthin gehen* (Йому не можна туди іти, тому що: а) це неможливо, б) я не дозволяю, в) це заборонено правилами і т. д.) [9].

Конструкції деонтичної модальності вміщують вказівки, відповідно до яких реальний світ має наблизитися до ідеального. Мовець, таким чином, висловлює свою думку стосовно етики певного стану речей.

Різні автори по-різному визначають деонтичну модальність: одні лінгвісти наголошують, що вона фокусується на поняттях обов'язку і дозволу (Дж. Байбі, С. Фляйшман); інші вважають, що деонтичні висловлювання стосуються соціальних, моральних або етичних норм (П. Х. Меттюз).

Деонтична модальність як тип об'єктивної або суб'єктивної модальності (перша виражає відношення до дійсності того, хто повідомляє, в плані реальності та ірреальності, натомість суб'єктивна модальність є відношенням мовця до того, про що повідомляється і є факультативною ознакою висловлювання) поділяється, в свою чергу, на декілька підвидів [11: 176]:

1. Комісивна модальність (kommissive Modalität), яка включає визнання, відповідальність, обіцянку, напр.: *Ich sollte dir helfen*; У своєму висловленні мовець обіцяє або гарантує, що певна подія відбудеться, напр.: *Ich soll diese Situation gerecht behandeln*. Комісивні форми можуть використовуватися як обіцянки і як погрози, залежно від того, у позитивному чи негативному напрямку спрямовані дії мовця. Наприклад у реченні *Du sollst alles machen, wie es dir gesagt wurde* чітко висловлено погрозу, що слухач матиме неприємні наслідки, якщо він не вчинить так, як від нього вимагають.

Мета комісивних мовленнєвих актів – „певною мірою зобов'язати мовця здійснити якусь майбутню дію або дотримуватися певної лінії поведінки“ [5: 182]. Визначальною інтенцією текстів з дієсловами комісивної модальності *sollen*, *müssen* із семантикою „зобов'язуватися, гарантувати“ є висловлення гарантії майбутньої дії або її декларація.

2. Директивна модальність (*direktive Modalität*), котра охоплює накази, вимоги, претензії, запити, напр.: *Das musst du probieren*. Під директивною модальністю розуміють форми дозволу або наказу, які використовують задля того, щоб змусити інших осіб робити те, що вимагає мовець, напр.: *Die Teilnehmer sollen ihre Liebling-CDs mitbringen*. При цьому інтенції агенса до уваги не беруться, тобто умови визначає не діюча особа, а спостерігач, напр.: *So meinte sie, man müsse seinen Kindern vermitteln, dass sie auch "nein" sagen dürfen*. Основними семантичними проявами директивної модальності є форми дозволу (пермісивність) і форми наказу (облігаторність). У німецькій мові головними репрезентантами дозволу є модальні дієслова *können* і *dürfen*, напр.: *Du kannst hereinkommen*. *Du darfst hereinkommen*. Для вираження наказу використовують модальні дієслова *müssen* і *sollen*, а також наказовий спосіб дієслова.

Репрезентація директивного змісту є важливим аспектом описової функції мови, який охоплює основоположні комунікативні дії. Директивні акти мовлення структурують комунікативний процес на підставах взаємності й компактності, які є визначальними характеристиками діалогічного мовлення. При цьому не лише маркування характеру висловлювання як директивного має фундаментальне значення (оскільки наказовість є універсальним явищем у всіх мовах), а й систематичне вираження такого змісту певними мовними засобами. У німецькій мові головними виконавцями цієї функції директивної модальності є модальні дієслова *sollen* та *dürfen*, оскільки вони представляють стан, який виявляється для реципієнта у формі вказівки, яку необхідно виконати. Зокрема дієслово *sollen* слугує для висловлення позитивної або негативної вимоги, а *dürfen* – для вираження дозволу на виконання певної дії. Той факт, що зазвичай просять дозволу щось зробити, а не навпаки, пояснює відсутність внутрішнього заперечення дієслова *dürfen*. Частотність використання зовнішнього заперечення з цим дієсловом демонструє, що реакція на прохання полягає не завжди у виконанні цього прохання (надання дозволу), а часто у відмові. Таким чином заперечна конструкція з *dürfen* визначає такий стан суб'єкта речення, при якому він не отримує дозволу, про який просить. Оскільки репрезентація відмови вміщує сильніший міжособистісний компонент, ніж висловлення вимоги, то різниця між *nicht dürfen* і *sollen* теж очевидна: *nicht dürfen* висловлює відмову на прохання, яка не може бути відхилена, натомість *sollen* із внутрішнім запереченням, так само як *sollen* без заперечення, виражає існування заборони, яка може бути відхилена [12: 137], напр.: *Er soll den Müll runterbringen* = *Er soll nicht den Müll im Haus lassen* – *Er darf nicht den Müll im Haus lassen*.

На думку К. Неустроева, директивна модальність вступає в складну взаємодію з іншими конституентами модального комплексу, наприклад, з одиницями плану волюнтативної модальності (яка характеризує ситуацію з кута зору її можливості та необхідності), оптативної модальності (виражає бажання мовця з приводу вчинення /невчинення певної дії) тощо. У мові вона реалізується за допомогою спонукальних (директивних) мовних актів, загалом, і спонукальних висловлювань зокрема. Основними граматичними показниками директивної модальності виступають наказовий спосіб (*Halte!*), вживання модальних дієслів (*Er darf/kann um eins Uhr gehen*) та ін. [4: 14].

Такі директивні мовні акти як вимога і наказ відрізняються від директив на зразок застережень, рекомендацій та переконування тим, що вони вміщують специфічну семантику успішного завершення дії, яка виявляється в тому, що мовець повинен хотіти, щоб дія, яку він вимагає, відбулася. Окрім того, мовець повинен вірити, що реципієнт у змозі дотримуватися директивних вказівок. Граматична форма вираження цих мовних актів тісно пов'язана з вокативом [10].

3. Волітивна модальність (*volitive Modalität*), оперує поняттями, які стосуються уподобань, бажань і намірів суб'єкта речення, напр.: *Wenn ich doch bloß reich wäre; Er möchte auf seinem Grundstück ein Haus bauen*. Деякі лінгвісти не визначають волітивну модальність як окремий вид, а розглядають її у межах диспозиційної модальності (Ф. Палмер, М. Планк). Подібність між ними полягає насамперед у тому, що поняття „бажання“, „намір“ тощо можуть сприйматися певною мірою як диспозиції (схильності) суб'єкта. Проте на відміну від волітивної диспозиційна модальність спрямована на характеристику внутрішніх або зовнішніх здібностей і нахилів суб'єкта, напр.: *Durch ihr mutiges Verhalten konnte eine*

70jährige Frau einen jugendlichen Räuber in die Flucht schlagen; Aber jetzt musst du natürlich das Semester zu Ende bringen [12: 75–76].

Ряд мовознавців розглядають цей вид модальності також як інтенційну або як булетичну (від грецького *bouleuo* – ‘я вирішую’ або *boulomai* ‘я хочу’). Г. Дівальд притримується думки, що волітивна модальність оперує намірами суб’єкта або приписує йому ці наміри, а також стосується не лише інтересів, уподобань, волі і бажань суб’єкта (інтрасуб’єктивна модальність), а й іншої особи або мовця (екстрасуб’єктивна модальність) [12: 75].

Таким чином, деонтична модальність як один із основних типів модальності є засобом репрезентації категорії необхідності у мовних актах. Враховуючи широкий спектр модальних значень деонтичної модальності її розмежовують на декілька підвидів: комісивну, директивну і волітивну. Керуючись певними нормами, приписами або бажаннями мовець може висловлювати обіцянку, гарантію або відповідальність (комісивна модальність), наказ, вимогу або претензію (директивна модальність), а також бажання або намір (волітивна модальність). З-поміж різноманітних засобів вираження модальності найбільш вживаними показниками деонтичної модальності в німецькій мові є модальні дієслова та форми імператива.

Дослідження поняттєво-логічної концептуалізації дійсності за допомогою мови і мовлення є невичерпним джерелом для наукового пошуку. Функціонування модально-логічних операторів у різних типах дискурсу відкриває широкі перспективи для подальших розвідок у галузі лінгвістичної модальності.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Загородская Е.А. Модальное значение необходимости и средства его выражения : (на материале соврем. франц. языка) : автореф. дис. ... к.филол.н. : спец. 10.02.05 – романские языки / Загородская Елена Александровна; [МГУ им. М.В. Ломоносова]. – Нижний Новгород : 2003. – 26 с.
2. Ивин А.А. Логика : [уч. пособ.] / Александр Архипович Ивин [2-е изд.] – М. : Знание, 1998. – 240 с.
3. Корунець І.В. Теорія і практика перекладу (аспектний переклад) : Підручник / Ілько Вакулович Корунець. – Вінниця : „Нова книга“, 2001. – 448 с.
4. Неустроев К.С. Способы выражения побуждения и воздействия (на материале современного английского языка) : автореф. дис. ... к.филол.н. : спец. 10.02.019 – теория языка, 10.02.04 – германские языки / Кирилл Сергеевич Неустроев. – Ростов-на-Дону, 2008. – 23 с.
5. Серль Дж. Р. Классификация иллокутивных актов/ Дж. Р. Серль // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1985. – Вып.17. – С. 170–195.
6. Словарь по логике / А.А.Ивин, А.Л.Никифоров – М.: Туманит, изд. центр ВЛІАДОС, 1997. – 384 с.
7. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность / Александр Владимирович Бондарко (ред.) – Л. : Наука, 1990. – 132 с.
8. Тураева З.Я. Лингвистика текста на исходе второго тысячелетия // Вісник Київського лінгвістичного ун-ту. Сер. Філологія. – Т. 2. – Київ, 1999. – С. 17–25.
9. Ущина В. Лінгвістична модальність у контексті конструювання позиції англomовного суб’єкта дискурсивної діяльності. – 2013 // esnuir.eenu.edu.ua/handle/123456789/694
10. Andrzejewska-Kwiatkowska J. Modalität : Zur Ausdruckbarkeit der Illokution in deutschen und polnischen Werbespots // http://www.lingua.amu.edu.pl/Lingua_15/KWIATKOWSKA.pdf
11. Bhat D.N.S. The Prominence of Tense, Aspect and Mood // Studies in Language Companion Series (Book 49) / – Amsterdam : John Benjamins Publishing Company, 1999. – 209 p.
12. Diewald G. Die Modalverben im Deutschen : Grammatikalisierung und Polyfunktionalität / Gabriele Diewald. – Tübingen : Niemeyer, 1999. – 454 S.
13. Gévaudan P. Sprachliche Modalität zwischen Illokution und Polyphonie // Romanistisches Jahrbuch. – B. 61. – Berlin : De Gruyter, 2010. – S. 31–66.
14. Palmer F. Modality in English : Theoretical, descriptive and typological issues // In: Facchinetti, Roberta; Krug, Manfred; Palmer, Frank (Hrsg.) : Modality in Contemporary English. – Berlin, New York: de Gruyter. – 2003. – P. 1–17.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ірина Пянкoвська – кандидат філологічних наук, доцент, в.о. завідувача кафедри практики германських мов Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: комунікативна граматики, типологія німецької мови, зіставне вивчення німецької й української мов.